

Гордана Штасни*
Филозофски факултет
Универзитет Новом Саду

УДК: 811.163.41'367.622
811.163.41'373.611
DOI: 10.19090/gff.2017.1.339-356
Оригинални научни рад

NOMINA INSTRUMENTI У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ**

У раду се разматра концептуална вредност именица из категорије *nomina instrumenti* (NI), као и њихове семантичке и деривационе карактеристике, с циљем да се утврде дистинктивна обележја на основу којих се NI разликују од других именица с предметним значењем. На основу семантичке анализе утврђују се категоријални подтипови и исказује њихово творбено значење с пратећим творбеним моделима. У раду се, такође, разматра продуктивност и конкурентност суфикса који учествују у деривацији NI у српском језику.

Кључне речи: *nomina instrumenti*, концептуална вредност, творбени модели, српски језик.

NOMINA INSTRUMENTI У СЛАВИСТИЧКИМ ИСТРАЖИВАЊИМА

У лингвистичким истраживањима *nomina instrumenti* (NI) се посматрају с различитих аспеката. Значајна су испитивања ових номинационих јединица с дијахроног становишта у контексту одређеног језичког идиома – у македонским црквенословенским текстовима (Трајкова, 2008) или у пољском језику на грађи из XVI века (Kaszewski, 2014).

Другачији тип представљају контрастивна истраживања посвећена утврђивању категоријалних сродности, али и разлика, између *nomina agentis* и NI у српском и руском језику (Киршова, 1998), као и истраживање на примерима NI из савременог руског и њихових еквивалената у пољском језику (Kuligowska, 2011). У најновијим испитивањима когнитивнолингвистичке оријентације предмет проучавања представљају семантичке границе између NI и агентивних именица, с једне, и *nomina attribitiva* и NI, с друге стране (Kuligowska, 2014).

* gordanastasni@ff.uns.ac.rs

** Рад је настао у оквиру пројекта Стандардни српски језик: синтаксичка, семантичка и прагматичка истраживања (178004), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Најобимнија студија посвећена NI у српскохрватском језику написана је на пољском језику (Oczkowa, 1977). У србистици нема посебних истраживања у којима се системски приступа именицама овога типа. Појединачни проблеми сагледани су углавном у приказу деривационог и семантичког потенцијала одређених суфикса који учествују и у творби NI.

ПРЕДМЕТ ИСТРАЖИВАЊА И ЦИЉ РАДА

Овај рад је посвећен утврђивању концептуалне вредности именица типа NI и њихових дистинктивних обележја у односу на остале именице с предметном референцијалношћу. Испитују се и њихове деривационе карактеристике – мотивационе базе и семантички садржај који се преноси из мотивне речи у дериват, као и творбени форманти којима се ове јединице формализују у српском језику. Такође је размотрен конкурентни однос успостављен између суфикса за деривацију NI, с циљем да се утврде типични форманти за творбу именица овога типа. Анализа је углавном спроведена на примерима издвојеним из регистра заступљеном у монографији И. Клајна посвећеној суфиксацији (Клајн, 2003), али су укључени и подаци из других извора због нових примера или интерпретације деривационо-семантичких карактеристика јединица које се могу сматрати NI (Babić, 1986; Babić, 2002; Barić i dr., 1979; Barić i dr., 1997; Mrazović – Vukadinović, 2009; D. Šipka, 2003).

СЕМАНТИЧКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ NI

NI су именице с предметном денотацијом, на основу чега се уклапају у огроман скуп именица с обележјем неживо. Постоји, међутим, и типологија NI у којој је заступљена и категорија соматизама.¹ Концептуална веза соматизама с именицама инструменталног типа произилази из функције коју поједини делови тела имају у извођењу одређених радњи. Иста семантичка веза успоставља се између агентивних и инструменталних именица.² Поједине

¹ Према Шмилауеру, лексичко-семантичка категорија NI обухвата: називе машина, апарата, направа, оруђа и инструмената, посуђа, потрошног материјала. Он издваја и специјалну групу, којој припадају називи оружја, музичких инструмената, возила, справа за вежбање, намештаја и покућства, одеће и одевних детаља. Овој категорији могу да припадају и називи за новац, математичка и хемијска помагала, али и соматизми (Šmilauer, 1971: 40–48).

² Д. Гортан Премк наводи да неке лексеме с општим значењем *nomina agentis* имају могућност развијања метонимијске реализације *онај који врши глаголску радњу* ↔ *оно*

именице са значењем *nomina agentis* настале су посредством NI, и то унутрашњом променом значења ових речи, при чему долази до поистовећивања именица са значењем лица с именицама које значе средство за вршење радње и због тога се не може увек тачно утврдити граница у значењу између једних и других (Стевановић, 1950: 187; Стевановић, 1967: 89; Кулиговска, 2010: 117). Наиме, концепт инструмента у тој мери је семантички сложен да има способност мотивације како агентивног и атрибутивног тако и локационог значења (инструмент → а) особа која обавља какву радњу; б) особа као носилац одређеног стања; в) место на коме се обавља одређена радња).

Поред тога, семантичко преплитање појмовних вредности категорије *инструмента* и *оруђа* у тој мери је изражено да га је готово немогуће разграничити. Као важна дистинктивна црта издвојива је компонента значења из појмовне вредности *оруђа* као ‘направе за рад’, што је уједно и својство *инструмента*, али оно не мора бити доминантно. У том правцу и категорија *средства* има блиску семантичку везу с претходно наведним, јер се *средство* у ужем смислу одређује као ‘оруђе којим се ради’, а у ширем као ‘материја на којој се ради’.³ Стога би у појмовној хијерархији надређени статус припадао *инструменту* будући да он у својој концептуалној вредности садржи и елементе *оруђа* и *средства* схваћеног у ужем смислу.

У дериватолошкој литератури инструментално значење деривата исказује се на различите начине. И. Клајн их одређује као именице са значењем алатке, предмета из свакодневног живота или предмета за свакодневну употребу и на пољу технике, а то су називи справа и механизма, као и именице са значењем средства (*брисач*, *грејач*). Овде спадају и називи оруђа, уређаја и делова уређаја. С. Бабић у опису значења ових деривата углавном користи категорију *ствари*. Она је, међутим, толико широка и неспецифична, јер се под појмом *ствар* првенствено подразумева ‘све неживо што материјално, физички постоји, предмет’.⁴ Прецизније је одређење значења деривата типа NI описано као направа (*жмигавац*), једноставнија справа (*брзиномер*, *топломер*) или алат (*отварач*). Међутим, међу Бабићевим примерима са значењем направе, често се налазе деривати који не припадају

чиме се врши глаголска радња (бројач = онај који броји и справа за бројање), што зависи од творбеног модела, валентности глагола у творбеној основи и од творбеног форманта (Гортан Премк, 2004: 74).

³ Схватање *средства* парафразирано је према И. Клајну (2003: 80).

⁴ Значење лексеме *ствар* наведено је према РСЈ (2007).

овој семантичкој скупуни. Тако се, на пример, међу изведеницама од глагола суфиксом *-ача*, налазе именице: *каљача, натикача, наслоњача* поред *дрљача, кухача, прибадача, тањирача, успињача, круњача* (Babić, 1986: 78). Бабић је најдоследнији у навођењу примера када даје и њихову парафразу, као код деривата изведених суфиксом *-лица*: ‘направа за и’, где је *и* глаголска именица глагола који је у основи изведенице: *блањалица* → *направа за блањање* (Babić, 1986: 157; Babić, 2002: 189).

У *Хрватској граматичи* (Barić i dr., 1997: 316) и *Приручној граматичи хрватскога књижевног језика* (Barić i dr., 1979: 252) издвојена је категорија суфиксалних деривата под називом именице за ствари, уз напомену да су многи називи за ствари повезани истим творбеним средством и истим творбеним значењем па чине, шире или уже, значењске подскупине (Barić i dr., 1979: 252). Значењска категорија именица за ствари врло је плодна, чинећи уједно и део назива појединих струка. Најбројнију подскупину именица за ознаку ствари чине називи оруђа, справа, апарата, уређаја. Међу осталим стварима могу се издвојити мање плодне групе, нпр. називи за месо, ракију, животињска станишта, исправе, обрасци (Barić i dr., 1997: 316).

П. Мразовић такође издваја именице са значењем ствари (*варалица, пециво, плетиво, градиво*) или инструмента, тј. средства којим се врши радња (*бушилица*). Она разликује категорију ‘оно чиме се нешто ради’, коју илуструје следећим примерима: *струг, надев, накит, оков, зачин* (Mrazović – Vukadinović, 2009: 250–251).

У вези с овим проблемом главно питање се односи на утврђивање *differentia specifica* за именице типа NI у односу на све друге семантички сродне типове именица с обележјем неживо односно са значењем предмета. Наиме, основна семантичка реализација лексеме *инструмен(а)т* јесте ‘направа, уређај, апарат и сл.’, те на основу речничке дефиниције у РСЈ (2007) можемо сматрати да сви називи одређених направа, уређаја и апарата припадају именицама овога типа. Према схватању С. Бабића, оруђе је „заступник категорије *nomina instrumenti*, а обухвата појмове ових скупина: постројење, строј, уређај, апарат, механизам, справа, направа, инструмент, алат, возило” (Babić, 1986: 73; Babić 2002: 96). Наведени појмови обухваћени категоријом оруђа уједно илуструју и њен широк опсег значења.

На основу примарног значења лексеме *оруже* ‘предмет, направа за рад, за обављање каквог посла, алат’ (РСЈ: 2007), добијамо једно од главних обележја NI – предмет за обављање каквог посла, а не било који предмет којим се изводи каква радња. У том смислу издвајају се радње које се реализују уз помоћ предмета чији су називи у домену NI. То су у првом реду

неке производне и занатлијске делатности за чију реализацију је неопходан одређени алат. Именице којима се означавају такви предмети представљају језгро ове семантичке скупине. Њима је блиска лексичка група којом су обухваћени називи разних мерних инструмената. Називи предмета и уређаја за свакодневну употребу, такође, припадају категорији NI. За утврђивање концептуалне вредности NI важна је и карактеристика девербатива коју наводи Стевановић – нешто што омогућава вршење радње садржане у мотивном глаголу (Стевановић, 1950: 186).

К. Трајкова каже да под инструментима можемо сматрати само предмете који су настали као резултат човекове делатности или материје које служе као средство за вршење радње (Трајкова, 2008: 7). Именице којима се означавају предмети с таквом функцијом представљају типичне NI. Полазећи од тог прототипичног значења, NI се могу дефинисати као речи којима одговара парафраза: *оно чиме се изводи / оно што служи за извођење какве активности*, а то су називи оруђа *sensu stricto*, али поред њих овде се могу сврстати и називи машина, механизма и њихових делова, материја и материјала помоћу којих се обавља какав посао, као и називи возила (Кулиговска, 2010: 117). Како је овом категоријом обухваћен непрегледан број номинационих јединица с различитим деривационим статусом, и како су семантичке границе међу њима тешко утврдиве, боље је именице овога типа одредити као оне с инструменталним и оне с опредмећеним значењем.

ДЕРИВАЦИОНЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ NI⁵

1. Продуктивни суфикси у деривацији NI⁶

1.1. Суфикси *-ач* и *-ивач*. Грађа показује да је у творби NI високо продуктиван суфикс *-ач*.⁷ Он се удружује с основама транзитивних имперфективних глагола градећи именице чије се творбено значење може изразити парафразом ‘оно чиме се изводи/обавља X’ или ‘оно што служи за X’: *носач, држач, подупирач, осигурач, окидач, одвијач, отварач, затварач, грејач, брисач, стругач, секач, прекидач, утикач, исправљач, одашиљач, штампач*.⁸

Бабић наводи да је за изведенице које означавају једноставнију справу (направу), алат и ствар обичнија парафраза типа: *отварач* → *оно чиме се отвара*, или уопштено: гл. + *-ач* → *оно чиме се пз*.⁹ Њихова расподела зависи од тога да ли оруђе самосталније обавља радњу (*баџач*) или је само помоћно

⁵ Приказ суфикса који учествују у деривацији NI заснован је на њиховој продуктивности. Међутим, ови су подаци изведени на основу консултоване литературе и они су само делимично поуздани будући да статистичка анализа у раду није примењена. Да бисмо с високим степеном сигурности говорили о њиховој заступљености у творби именица овога типа, потребно је спровести истраживање на много ширем корпусу и исцрпном попису свих именица које припадају овој семантичкој категорији, што није постављено као циљ овога рада. Примера ради, наводимо суфиксе којима се творе именице за ствари у хрватском језику, а који су сврстани према продуктивности: *-ач* (*брисач, мијењач, носач, осигурач, прекидач, упаљач, затварач*), *-ача* (*дрљача, тањирача, кухача*), *-алка* (*хватаљка, капаљка, рачунаљка, звиждаљка*), *-лица* (*бушилица, чачкалица, дизалица, гријалица, мијешалица, сијалица, стругалица, трзалица*) и *-ло* (*дизало, глачало, кухало, мјерило, њихало, појачало, рачунало, шиљило, возило*) (Babić i dr., 1997: 317). И у овом извору подаци се наводе на основу одабраних извора и без бројчаних показатеља продуктивности наведених суфикса.

⁶ Овом приликом нећемо узети у обзир творбу NI суфиксима страног порекла од којих су поједини веома продуктивни (*-тор, -атор* и *-ер*). Будући да њихово разматрање захтева посебан теоријски и методолошки приступ, њима је потребно посветити посебно истраживање.

⁷ Према подацима на основу забележених значења која су се нашла у Бабићевој грађи, најпродуктивније су изведенице са суфиксом *-ач* које означавају особу (373), а по бројности следе оне са значењем оруђа (108) (Babić, 2002: 97).

⁸ X је ознака за радњу исказану мотивним глаголом.

⁹ Скраћеница *гл.* означава основу глагола, а *пз.* означава презент мотивног глагола.

средство у извођењу радње (*секач, одвијач*) (Babić, 1986: 73). Поред тога, ове изведенице могу да означавају човека (*орач*), животињу (*касач*), оруђе (*управљач, прекидач, пригушивач*), ређе неку другу ствар (*покривач*) (Babić, 2002: 96).

Дакле, специфичност суфикса *-ач* огледа се у томе да је он високо продуктиван не само у творби NI него и у образовању агентивних именица (Barić i dr., 1997: 317), а неретко његови деривати денотирају истовремено и особу и предмет, као *управљач, носач, бројач, бријач, м(ј)ерач, м(ј)ењач, изазивач* (фотографски термин истозначан с речју *развијач*), *клизач* и сл. Управо ово својство деривата са суфиксом *-ач* указује на блискост инструменталне и агентивне категорије. Предмете из свакодневног живота означавају: *огртач, отирач, покривач, прекривач, запушач, упаљач, опасач, омотач, подметач, наслоњач, упијач*. Нешто специфичније техничко значење имају *носач, држач, подупирач, осигурач, окидач, одвијач, отварач, затварач, грејач/гријач, брисач, стругач, с(ј)екач* итд. (Клајн, 2003: 63).

С. Бабић сматра да је расподела изведеница суфиксом *-ач* у основне скупине (особа, особа и животиња, ствар, особа и ствар) једним делом условљена значењем основног глагола. Када његово значење обухвата само одређено подручје, изведеница припада скупини тога подручја, нпр. *оговарати, псовати, смејати се* обухвата само човечје деловање, а *преживати* животињско и зато изведенице *оговарач, псовач, смејач* означавају само особу, а *преживач* животињу (Babić, 2002: 99). Ако нема тих ограничења, иста изведеница може означавати човека, животињу и оруђе, већ према животној стварности у којој постоји одређени појам или потреба за њим. Све те скупине, а у начелу и све изведенице, повезује опште значење 'онај који пз.', јер се у скупини оруђа налазе претежно предмети који производе деловање. Према томе, семантичко поље суфикса *-ач* обухвата вршиоца радње (*nomina agentis*) и оруђе (*nomina instrumenti*) (Babić, 1986: 73–76).

Код девербатива изведених суфиксом *-ач* испољава се категоријална конкурентност, међутим са становишта деривације овај је суфикс готово без конкуренције, чиме се потврђује његова доминантна функција у творби NI.¹⁰

¹⁰ Својевремено је предмет разматрања Одбора за стандардизацију српског језика био ком облику – *читач* или *читалац* треба дати предност у називу једног споменика. Одлучено је да назив треба да гласи *Споменик београдском читаоцу* јер се *читалац* везује за категорију *nomina agentis*, а *читач* за категорију *nomina instrumenti*, уз напомену да није спорно да именице на *-ач* у српском језику служе за грађење *nomina*

Суфикс *-ивач* има главну употребу на пољу технике. То је један од малобројних продуктивних суфикса у области која иначе за означавање нових појмова радије користи позајмљивање него деривацију.¹¹ Углавном су то називи справа и механизма, као *појачивач*, *усисивач*, *поништивач*, *замрзивач*, *испаривач*, *распрскивач*, *осв(ј)еживач*, *опрашивач*, *продуживач*, *убрзивач*, *усторивач*, *усм(ј)еривач* итд. (Клајн, 2003: 64).

1.2. Суфикс *-лица*. Речи изведене суфиксом *-лица* с неживим значењем односе се у првом реду на справе, уређаје, делове уређаја или предмете за свакодневну употребу: *грејалица* (*гри-*), *дизалица*, *глодалица*, *прскалица*, *бризгалица*, *гlačалица*, *с(ј)ејкалица*, *мазалица*, *шеталица*, *в(ј)ешалица*, *чачкалица*, *спајалица*, *трзалица*, *лет(ј)елица*, *жетелица*, *бушилица*, *дробилица*, *радилица*, *једрилица*, *преслица* (Клајн, 2003: 147). Значење највећег броја изведеница суфиксом *-лица* може се исказати парафразом ‘направа за и’, где је *и* глаголска именица глагола који је у основи изведенице: *блањалица* → *направа за блањање* (Babić, 1986: 157).¹² Могућа је и творбено значење ‘оно чиме се изводи/обавља X’ (*дизалица* → *оно чиме се диже*). Д. Шипка уз овај суфикс наводи само значење средства или оруђа (X-овања ГЛАГОЛ > ИМЕНИЦА *чачкалица* (= *чачк[ати]* + *лица*) (D. Šipka, 2003: 113).

agentis, па би и именица *читач* могла да се употреби са значењем *лице које чита*. Међутим, именица *читач* се у савременом српском језику последњих година све више специјализује за именовање предмета који служе за читавање. Нацрт текста одлуке припремила је Р. Драгићевић: <http://www.isj-sanu.rs/rubrike/odluke-odbora/103/2015/06/30/odluka.html>.

¹¹ Суфикс *-ивач* је продуктиван у комбинацији с основама глагола на *-авати* (*појачавати* ↔ *појачавач*) или оних који су много обичнији у облику на *-авати* (*испаравати*, пре него *испаривати*, али *испаривач*). Он је један од најјаснијих примера за перинтеграцију настао спајањем глаголског суфикса *-ива-* и агентивног *-ач* (Клајн, 2003: 64). Бабић га посебно не региструје. Код њега проналазимо само суфиксе *-ач*, *-јач* и *-ач₂*, који учествује у творби именица женског рода (Babić, 2002: 92). Он, међутим, констатује да се неке изведенице од свршених глагола или од несвршених с одбаченим *-авати*, *-ивати* у речницима упућују на ликове *-авач*, *-ивач* (*распрскач* в. *распрскивач*) (Babić, 2002: 9). Овај суфикс није заступљен ни у Шипкином *Речнику творбених форманата* (2003).

¹² Бабић наводи да су изведенице овога типа новије творбе, што показује да је тај тип у савременом хрватском језику веома плодан. Обичније су изведенице: *блањалица*, *бризгалица*, *брусалица*, *бућкалица*, *бушилица*, *будилица*, *чачкалица*, *чистилица*, *држалица*, *дробилица*, *гlačалица*, *гладалица*, *глодалица*, *гријалица*, *једрилица*, *косилица*, *кушалица*, *лебдјелица*, *летјелица*, *ломалица*, *мазалица*... (Babić, 2002: 190).

Изведенице овог семантичког типа имају конкурентне облике деривирани суфиксом *-аљка*, али су они ограничени само на основе глагола на *-ати*: *бризгаљка*, *хватаљка*, *пиштаљка*, *пуцаљка*, *штираљка*, *штраљка*. Конкурентност постоји и код истозначних деривата изведених суфиксом *-ло*, с тим да не постоје ни категоријална ни семантичка ограничења као у претходном случају. Наиме, изведенице суфиксом *-лица* означавају сложеније направе, а оне са суфиксом *-ло* једноставније (*бушилица* и *бушило*) (Babić, 2002: 190).

С обзиром на то да је суфикс *-лица* једновалентан јер се комбинује само с глаголским основама, да се њиме изводе именице с инструменталним значењем, али и именице с особом као денотатом (*ћуталица*, *свађалица*, *причалица*, *варалица*) и он, такође, указује на семантичку блискост агентивних, атрибутивних и именица с инструменталним значењем. Б. Ћорић наводи да је суфикс *-лица* у деривацији агентивних именица ниске продуктивности, „али то не значи да је формант *-лица* непродуктиван; напротив он је у неким другим семантичким подкуповима веома продуктиван (*nomina instrumenti*: *бушилица*, *чачкалица*, *мазалица*, *трзалица*, *вјешалица*)” (Ћорић, 1978: 29).

1.3. Суфикс *-ло*. Значење оруђа изведених суфиксом *-ло* налазимо у великом броју примера, не само од глагола на *-ати* него и од оних на *-ити*: *помагало*, *огледало*, *покривало*, *прекривало*, *клепало*, *бућкало*, *возило*, *пловило*, *бројило*, *млатило*, *учило*, *појачало* (Клајн, 2003: 150). Бабић даје два основна модела за творбено значење изведеница које означавају ствари. Једнима се значење може описати као: гл. + *-ло* → оно чиме се пз. (*бјелило* → оно чиме се *бијели*; *бројило*, *љепило*, *мјерило*, *пловило*, *возило*, *учило* итд.). Друге се могу описати по моделу: гл. + *-ло* → оно на чему се пз. (*огледало* → оно на чему се *огледа*) (Babić, 1986: 259; Babić, 2002: 300).

Поред творбе именица с инструменталним значењем, суфикс *-ло* гради изведенице које означавају особе (*блебетало*, *лупетало*, *мазало*, *наклапало*, *њушкало*, *пискарало*, *потуцало*), као и именице с месним (*легло*, *појило*) или апстрактним значењем (*бунило*, *расуло*, *ругло*, *видело*).

У основи деривата с људском денотацијом налазе се глаголи сличне семантике као и код деривата са суфиксом *-лица*. Иако се именице овога типа у литератури углавном тумаче као агентивне (Секулић, 1950: 178–179; Стевановић, 1950: 180–190; М. Бабић, 1967: 88–92;), оне су ипак концептуално сродније атрибутивним именицама јер означавају особе према

некој доминантној особини (*оклевало, гунђало, куњало*).¹³ Стевановић закључује да је пејоративна нијанса именица на *-ло* које означавају лица условљена посредством *nomina instrumenti*. М. Бабић наводи да пејоративност агентивних именица није садржана у самом наставку *-ло* већ у значењу основног глагола с негативном конотацијом (*базати, баљезгати, блебетати* и сл.).

1.4. Суфикси *-аљка* и *-иљка*. Суфикс *-аљка* је плодан и њиме се изводе именице од основа несвршених глагола на *-ати*. Изведенице означавају једноставне справе (*дуваљка, пуцаљка, пецаљка, штипаљка, писаљка, махаљка, закачаљка, пиштаљка, рачунаљка, штипаљка*) и делове уређаја – (*с*)*казаљка* (Клајн, 2003: 138).¹⁴ Суфикс *-аљка* служи за извођење именица са значењем средства којим се врши радња (*клизаљка, пецаљка, штипаљка*), констатује П. Мразовић (2009: 248). Клајн тумачи да је *-иљка* аналогно суфиксу *-аљка*, само од глагола на *-ити*. Његови деривати означавају справе: *носиљка, светиљка, садиљка, гасиљка* (Клајн, 2003: 139).

Ове именице су мотивисане имперфективним глаголима, како транзитивним тако и интранзитивним. Дериватима одговара парафраза: гл. + *-аљка/-иљка* → оно чиме се пз. (*писаљка* → *оно чиме се пише*). И ово су деривати с истим семантичким одликама као и деривати изведени суфиксом *-ка* и више се уклапају у парадигму именица с опредмећеним значењем.

1.5. Суфикси *-ник* и *-оник*. Суфикс *-ник* је поливалентан. Деривати изведени овим суфиксом указују на семантичку блискост *nomina agentis* и NI. У комбинацији с именичким основама суфикс *-ник* гради *nomina agentis* и изведенице с предметном денотацијом (*чајник, звучник, отпорник, пријемник, предајник* и сл.). Он је, међутим, најпродуктивнији с глаголским основама у творби изведеница с неживим значењем којих има знатно мање од агентивних: *браник, штитник, преклопник, проводник, сливник, стезник* (Клајн, 2003: 160).¹⁵ У основи ових деривата углавном се налазе имперфективни глаголи, а њима одговара парафраза гл. + *-ник* → оно чиме се пз. (*браник* → *оно чиме се брани*). Међу овим именицама има правих

¹³ Код ових се именица радња обележава као нечија квалификација и према својој изразитој придевској нијанси ове би именице пре ишле у категорију *nomina attributi* (М. Бабић, 1978: 90).

¹⁴ Бабић даје и ове примере: *бацаљка, бризгаљка, чегртаљка, хватаљка, капаљка, клепетаљка, котураљка, лежаљка, њихаљка, почиваљка, растезаљка, стезаљка, шетаљка, шкробетаљка, штрцаљка, врцаљка, звиждаљка* (Babić, 2002: 287).

¹⁵ Човека, животињу и направу означава *преносник* (Babić, 2002: 236).

представника категорије NI (*пријемник, предајник*), али има и примера с одређеним значењем (*чајник, стезник*).

За разлику од суфикса *-ник*, суфикс *-оник* је једновалентан. У споју с основном глагола гради изведенице с називима уређаја: *умиваоник, хладионик, св(ј)етионик, сушионик, горионик* (Клајн, 2003: 161).

1.6. *Нулти суфикс (-∅)*. Изведенице нултим суфиксом од глагола имају апстрактно и конкретно значење. У апстрактном значењу именице ове творбе глаголску радњу, стање и збивање.¹⁶ У конкретном значењу денотирају ствар и место, а ређе особу, животињу, биљку и именицу са збирним значењем (Babić, 1986: 295). Ствар означава као последицу глаголске радње или оно што омогућује остварење радње. Творбено значење им се може описати по моделу: а) гл. + -∅ → оно чиме се пз. (*струг, шмрк, налит, огрев, омот, облог, повој, премаз, завој*); б) гл. + -∅ → оно што се пз. (*изум, нацрт, налаз, намаз, налит, производ*); в) гл. + -∅ → оно што пз. (*отпад*).

И јединице настале сложено-суфиксалном творбом често означавају разне ствари, па им стога одговарају различите парафразе: и.¹⁷ + о + гл. + -∅ → оно чиме се пз. и/ном. (*грудобран, путоказ, водовод*). Такве су и сложенице са *-мер* у другом делу, а означавају разне справе (*брзиномер, топломер*). Део сложеница са *-бран* значи → оно чиме се брани од и/ген. (*бладобран, кишобран*).

У вези с изведеницама нултим суфиксом Клајн истиче да је корисније уместо категорије *nomina instrumenti*, коју даје И. Грицкат, увести категорију изведеница заснованих на инструменталном значењу (по Бабићу „оно чиме се пз.”) или уопште категорију одређених значења (*повез, повој, облог, покров, оклоп, омот, поруб, обруб, нанос, украс, налит, зачин, оков, премаз, огр(ј)ев* и сл.). Оне се значењем никада много не удаљавају од глагола, и зато је врло мало изведеница које значе одређен предмет (нпр. *излог, завој, доглед*),

¹⁶ Према Бабићу, изведеница од непрефиксираних глагола могу се по значењу разврстати у неколико подгрупа. Како те подскупине нису одређене према трајању и начину радње, него према семантичкој сфери којој припада и основна реч, та подела има само условно значење: да покаже карактеристичне скупине, а не да даје чврсто одређене семантичке групе као јасно одређене категорије ове творбе (Babić, 2002: 339).

¹⁷ Скраћеница *и.* означава именичку основу.

а знатно више оних које обухватају скуп предмета са заједничком особином: нпр. *зачин* је све оно чиме се може зачинити храна (Клајн, 2003: 216).¹⁸

1.7. Суфикс *-ка*. У споју с глаголским основама суфикс *-ка* гради јединице разноврсног значења. Учествује у поименичавању глаголске радње (*набавка, поправка*), а његови деривати могу да означавају и предмет или резултат радње (*пошиљка, сплетка*). У основи прве групе девербатива налазе се углавном перфективни глаголи, док се у основи именица које припадају другој групи могу наћи глаголи оба вида, и то углавном транзитивни. Доста је речи са значењем предмета: *дрика, спојка, закивка, закачка, простирка, навртка, дирка, црпка, звечка* (Клајн, 2003: 135), а Бабић даје и *кришка, сјечка, снимка, запршка* (Бабић, 2002: 285). Међу Клајновим и Бабићевим примерима готово да нема правих NI, већ су то деривати с опредмећеним значењем. Они немају склоности ка семантичком померању које је праћено категоријалним и денотативним изменама.¹⁹

С. Бабић (1986: 246; 2002: 285) даје следећу парафразу за изведенице које означавају ствари: гл. + *-ка* → оно чиме се пз. (*црпка, репетирка, дојка, исклопка, преклопка, примка*) или: гл. + *-ка* → оно што се пз. (*пошиљка, простирка*); гл. + *-ка* → оно у чему се пз. (*купка*).

За разлику од српског, у руском језику, на пример, суфикс *-ка* је веома продуктиван у творби именица са значењем оруђа за рад. Из лексичког значења оруђа развија се: а) значење саме радње (*конопатка, маскировка*), б) месно значење (*гладилка, парилка*), в) значење лица (*резалка, хлеборезка*) (Кулиговска, 2010: 120).

1.8. Суфикс *-иво*.²⁰ Суфиксом *-иво* се од глагола творе изведенице с конкретним значењем: средство којим се врши радња, грађа помоћу које се

¹⁸ У вези с глаголском мотивацијом именица значајно је да се код изведеница нултим или неким другим суфиксом срећу слична значења: а) значење процеса радње и б) остала значења (резултат радње, објекат радње, средство радње, место радње и сл.) (Анчић-Обрадовић, 1975: 16).

¹⁹ Суфикс *-ка* с основом глагола само по изузетку гради именице са значењем особе (*сервирка*).

²⁰ И. Клајн наводи да је суфикс *-иво* данас непродуктиван и да је сачуван у релативно малом броју именица старијег постања (2003: 79). У тумачењу овог суфикса и навођењу примера Клајн се позива на рад М. Шипке (1962) и на податке које наводи Стевановић (1964: 477–478). Када је реч о тумачењу значења деривата и навођењу примера изведених суфиксом *-иво*, И. Клајн се, такође, базира на поделу предочену у поменутом раду М. Шипке, уз напомену да би се основним могло сматрати значење грађе, материје, материјала, као у *градиво, гориво, ђубриво, гнојиво, мазиво* и сл. Из

врши радња и резултат радње: *гориво*, *мазиво*, *плетиво*, *штиво*, *везиво* (Babić, 1986: 269; Babić, 2002: 311). М. Шипка запажа да су значења именица на *-иво* различита. Једну групу чине оне са значењем средства – у ширем и ужем смислу – којим се врши радња означена у глаголској основи: *гнојиво*, *ђубриво*, *кресиво*, *мазиво*, *сјечиво*, *стреливо*, *ждериво* ‘оно помоћу чега се ждере, органи за ждерање’. Овим именицама углавном одговара парафраза: гл. + *-иво* → оно чиме се пз. (*кресиво* → оно чиме се креше).

Другој групи припадају именице које означавају материјал помоћу кога се врши радња означена у основи глагола: *гориво* ‘материјал за горење’ и *градиво* ‘материјал помоћу којег се гради’. Именице на *-иво* најчешће показују резултат радње означене глаголском основом (па и саму радњу): *бериво*, *мељиво*, *плетиво*, *пециво* ‘резултат радње, оно што се испече, али и ситно печено тесто’, *ткиво* ‘испрва: резултат ткања’, *вариво*. Овим именицама идентификује се и предмет радње означене у глаголској основи: *једииво*, *пиво*, *штиво*, а свима одговара парафраза: гл. + *-иво* → оно што се пр. (*плетиво* → оно што се плете). Врло је мали број именица на *-иво* са значењем места вршења радње означене глаголском основом: *јагњиво* (М. Шипка, 1962–1963: 78–81).

1.9. Суфикс *-ача*. Изведенице од глагола значе направе: *дрљача*, *каљача*, *кухача*, *натикача*, *прибадача*, *тањирача*, *успињача*, *круњача*, *наслоњача*, *равњача*, *сапуњача* (Babić, 1986: 78; Babić, 2002: 102), а Клајн даје и *вејача/вијача* (назив за разне справе које служе за вејање), *равњача* и констатује да би називи предмета могли бити NI. Донекле блиске називима оруђа јесу *успињача*, *повезача* (марама) и *натегача* (= *натеза*, цев за извлачење течности из бурета) (Клајн, 2003: 65). Именице од глагола са значењем људског бића биле би *nomina agentis*, али су оне малобројне (*нарикача*, *удавача*).

1.10. Суфикс *-(а)к*. У комбинацији с глаголском основом деривати изведени суфиксом *-(а)к* углавном означавају глаголску радњу (*боравак*, *опоравак*), завршен чин (*улазак*, *обилазак*), а многе изведенице имају мање или више предметно значење (*трошак*, *добитак*, *учинак*). Релативно је мали број именица које означавају средство, алатку (*ваљак*, *тучак*, *држак*, *пловак*, *л(и)јевак*, *л(и)епак*) или орган за вршење радње – *пипак* (Клајн, 2003: 26). Према Бабићу, значења именица изведених суфиксом *-(а)к* с глаголском

значења материјала природно произилази значење предмета радње (*предиво*, *штиво*), као и значење производа или резултата радње (*вариво*, *пециво*, *бериво*), а значење средства имамо једино у *с(ј)ечиво* и у данас ретком *кресиво* (Клајн, 2003: 80).

основом може бити конкретно или апстрактно, што зависи од значења основног глагола и повезивања значења за конкретан или апстрактан појам. Конкретна значења најчешће означавају различите ствари настале деловањем глаголске радње (*изрезак* → *оно што се изреже*) (Babić, 1986: 83; Babić, 2002: 107). Међутим, само именице којима одговара парафраза гл. + -ак → оно чиме се пз. (*ваљак* → *оно чим се ваља*) могу се сврстати у категорију NI (*држак, лепак, левак*).

2. Непродуктивни суфикси у деривацији NI

У творби NI учествују суфикси с јединачном фреквенцијом: *-агија* у *чешагија*,

-овило у *мотовило*, *-ашка* у *љуљашка*. Именице овог семантичког типа граде се и следећим суфиксима, али само по изузетку: *-њак* у *хладњак*²¹, *-ар* у *рачунар*. Бабић наводи и *виљушкар* (строј),²² *гусеничар* (трактор); *-тва* у *бритва*, *-еж* у *бодеж*, *-ачка* у *играчка*, *-ушка* у *вртушка* и *ваљушка*, *-ало* у *гудало*, *-ља* у *држала*, *-авник* у *послужавник*, *-уља* у *грабуља* (Babić, 1986: 101). И суфикси *-ај* и *-јај* ретко граде изведенице са значењем ствари: *намјештај*, *уређај* (Babić, 1986: 81), док се суфикс *-ла* у дериватима са значењем оруђа, јавља само у *свирала*, *метла*, *тесла* (Клајн, 2003: 142).

ЗАКЉУЧАК

У општој категорији NI постоје две основне групе девербатива. Прву групу чине јединице с инструменталним а другу с опредмећеним значењем. Именице с опредмећеним значењем имају обележје [- живо], али их од првих разликује то што оне именују предмете који нису у функцији обављања или реализовања какве радње. То су, у првом реду, називи предмета из семантичких скупина хране (*зачин*, *пециво*, *вариво*), одеће (*натикача*), обуће (*каљача*), намештаја (*наслоњача*) или представљају резултат или предмет одређене радње (*трошак*; *плетиво*). Репрезентативни представници инструменталне категорије јесу називи оруђа, а њу чине поткатегије с дериватима који означавају уређаје, апарате, механизме, справе, алат, возила,

²¹ Од глаголских основа су свакако *једњак* и *шtedњак* (приближан превод немачког *Sparherd*), а по смислу овде припада и *хладњак* (тешко би се могло дефинисати помоћу придева *хладан*) (Клајн, 2003: 36).

²² „Будући да суфикс *-ар* означаје особе по суставу, не ваља њиме творити именице које означају ствари ако нема посебних разлога за то” (Babić, 1986: 101).

као и називи средстава којима се врши радња. Њихово творбено значење може се изразити следећим парафразама: а) направа за и²³ (*бушилица* → *направа за бушење*); б) оно чиме се нешто ради (*бушилица* → *оно чиме се буши*); в) оно што служи за х/и²⁴ (*бушилица* → *оно што служи за бушење*; *затварач* → *оно што служи за затварање*).

Творбена структура, као и семантички садржај који се преноси у деривате с инструменталним значењем, указују на блискост инструменталне и агентивне категорије. Поред тога, поједине изведенице имају више конкурентних значења, па би једна изведеница ишла у више категорија, *бацач диска* (човек), *бацач* – направа (катапулт), апарат (*бацач пламена*), оружје (*бацач мина*) (Babić, 1986: 75). Ипак разврставање у подкупине има смисла јер указује на широк опсег значења категорије оруђа.

НИ испољавају семантичку блискост с органима човека или животиње чији се називи деривирају истим суфиксима (*типак*, *једњак*; *стопало*; *јајник*; *дојка*; *било*, *чуло*; *дизач*, *пругач*, *савијач* [називи мишића]). Ове су семантичке везе логичне јер човек, као и оруђе (у најширем смислу), учествује у реализацији одређене радње, а делови тела попут оруђа имају исту функцију у обављању какве радње.

У категорији НИ поједини суфикси успостављају конкурентни однос. У таквој су вези суфикси *-ач*, *-ак* и *-ка* (*држач* : *држак* : *дрика*); *-ач* и *-ло* (*појачавач* : *појачало*, *покривач* : *покривало*, *прекривач* : *прекривало*, *бројач* : *бројило*); *-ло* и *-лица* (*глодало* : *глодалица*, *дизало* : *дизалица*, *гачало* : *гачалица*); *-ло* и *-љка* (*цедило* : *цедиљка*); *-лица* и *-иљка* (*садилица* : *садиљка*, *гасилица* : *гасиљка*). Јединице овог семантичког обрасца изведене суфиксом *-лица* имају упоредне изведенице у чијој су структури суфикси *-аљка/-иљка* и *-ло*. Изведенице суфиксом *-аљка/-иљка* ограничене су само на основе глагола на *-ати*: *бризгаљка*, *хватаљка*, *пиштаљка*, *пуцаљка*, *штитаљка*, *врцаљка* а означавају једноставнију справу и у већини су обичније од изведеница са суфиксом *-лица*. Упоредне изведенице суфиксом *-ло* немају таква ни категоријална ни семантичка ограничења. У деривационом систему постоји тенденција да изведенице суфиксом *-лица* означавају сложенију направу, а изведенице суфиксом *-ло* једноставнију (*бушилица* – *бушило*, *гачалица* – *гачало*, *млатилица* – *млатило*) или да разграниче потенцијално синонимна значења (*бућкалица* – *бућкало*, *дизалица* – *дизало*, *држалица* – *држало*).

²³ Скраћеницом *и* означена је глаголска именица мотивног глагола.

²⁴ Скраћеница *х/и* означава мотивни глагол или глаголску именицу мотивног глагола.

Одређени суфикси доприносе семантичком разједначавању деривата и спецификацији значења па и денотата за који се дериват везује: *-лица* и *-ло* у *вешалица* и *вешало* – оба деривата с предметним значењем; *-лица* и *-лац* у *жетелица* и *жетелац* – инструментално и агентивно значење, при чему је изражена дистинктивна функција суфикса јер промену значења прати промена денотата. Одличан пример за наведену појаву представљају примери *читач* и *читалац*. Чак и када се односи на човека, именица *читач* неупоредиво чешће означава особу која чита наглас, за друге, можда и механички (без разумевања прочитаног јер чита другоме у својству спикера).

Бабић наводи следеће примере, уз напомену да „каткад ријеч за оруђе није у нормалној употреби или је обичнија друга: *бројач* и *бројило*, *бушач* и *бушилица*, *глодач* и *глодалица*, *бријач* и *бритва*, *брисач* и *брисало*, *дизач* и *дизало*” (Babić, 1986: 75).

Мотивни глаголи у именичке деривате NI преносе целокупан семантички садржај, о чему сведоче творбене парафразе. Ове именице се углавном граде од имперфективних глагола, што је повезано с наменом предмета из категорије NI, будући да се они користе у понављању радње, чиме се остварује континуитет односно трајност у времену (видети коментар уз суфикс *-ач*).

Gordana Štasni

NOMINA INSTRUMENTI IN THE SERBIAN LANGUAGE

Summary

This paper examines the conceptual value of *nomina instrumenti* (NI) type of nouns, as well as their basic semantic and derivational characteristics, with the aim of establishing the distinctive features on the basis of which NI are distinguished from the other nouns denoting instruments. Their derivational structure, as well as the semantic content which is transferred to the derivatives with instrumental meaning, shows the closeness between instrumental and agentive categories. NI display semantic closeness to the human and animal organs whose names are derived from the same suffixes (*pipak*, *bilo*, *čulo*, *pružać* [a muscle]). These semantic connections are logical since human beings, as well as instruments (in the widest sense), participate in the realization of certain actions, while the body parts have the same function in performing some actions or functions just like tools.

In the NI category, there are certain suffixes which create competitive relations. Those relations are created by the suffixes *-ač*, *-ak* and *-ka* (*držač* : *držak*; *drška*); *-ač* and *-lo* (*pojačavač* : *pojačalo*, *pokrivač* : *pokrivalo*, *prekrivač* : *prekrivalo*, *brojač* : *brojilo*); *-lo* and *-lica* (*glodalac* : *glodalica*, *dizalo* : *dizalica*, *glačalo* : *glačalica*); *-lo* and *-iljka* (*cedilo* : *cediljka*); *-lica* and *-iljka* (*sadilica* : *sadiljka*, *gasilica* : *gasiljka*). Certain suffixes contribute to the semantic disambiguation of the derivatives and the specification of meaning, as well

as of the denotates to which the derivative is connected: *-lica* and *-lo* in *vešalica* and *vešalo* – both derivatives with instrumental meaning; *-lica* and *-lac* in *žetelica* and *žetelac* – instrumental and agentive meanings.

Motive verbs transfer the whole semantic content to the nominal derivatives NI, which is evidenced by periphrastic patterns. They are mostly formed from imperfective verbs, connected with the function of the object from NI category, since they are used in repeating the action, which provides the continuity that is, permanence in time (see *-ač*).

Keywords: nomina instrumenti, conceptual value, word formation patterns, the Serbian language.

ЛИТЕРАТУРА

- Ančić-Obradović, M. (1975). Sufiksalna tvorba pomoću nulte sufiksacije. *Književni jezik*, 4/1–2, 7–18. (Rad je štampan ćirilicom.)
- Babić, M. (1967). Nomina agentis izvedene sufiksom *-lo*. *Naš jezik*, 16/1–2, 84–92. (Rad je štampan ćirilicom.)
- Babić, S. (1986). *Tvorba riječi u hrvatskom književnom jeziku. Nacrt za gramatiku*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti – Globus.
- Babić, S. (2002). *Tvorba riječi u hrvatskome književnome jeziku*. Treće, poboljšano izdanje. Zagreb: Nakladni zavod Globus – Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti.
- Barić, E. i dr. (1979). *Priručna gramatika hrvatskoga književnog jezika*. Zagreb: Školska knjiga.
- Barić, E. i dr. (1997). *Hrvatska gramatika*. II promijenjeno izdanje. Zagreb: Školska knjiga.
- Ćorić, B. (1978). Nomina agentis na *-lica* s posebnom nijansom značenja. *Književni jezik*, 1, god. VII, 24–32. (Rad je štampan ćirilicom.)
- Gortan Premk, D. (2004). *Polisemija i organizacija leksičkog sistema u srpskome jeziku*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. (Knjiga je štampana ćirilicom.)
- Kaszewski, M. (2014). *Kategoria pojęciowa nomina instrumenti w polszczyźnie XVI wieku*. Słupsk: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pomorskiej.
- Kiršova, M. (1998). *Nomina agentis i nomina instrumenti u srpskom i ruskom književnom jeziku*. Podgorica: ODP Štamparija Trebinje.
- Klajn, I. (2003). *Tvorba reči u savremenom srpskom jeziku. Drugi deo – sufiksacija i konverzija*. Beograd – Novi Sad: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva – Matica srpska – Institut za srpski jezik SANU. (Knjiga je štampana ćirilicom.)

- Kuligowska, K. (2011). Złożone nazwy środków czynności we współczesnym języku rosyjskim i ich polskie ekwiwalenty. *Acta Polono-Ruthenica*, 16, 361–369.
- Kuligowska, K. (2014). Kategoria słowotwórcza w strukturalizmie i w językoznawstwie kognitywnym (na przykładzie kategorii nomina attributiva i nomina instrumenti). *Acta Neophilologica*, 16/1, 65–75.
- Кулиговска, К. (2010). Nomina instrumenti с суффиксом -к(а) в современном русском языке. *Studia rossica posnaniensia*, 25, 115–121.
- Mrazović, P. – Vukadinović, Z. (2009). *Gramatika srpskog jezika za strance*. Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Oczkova, B. (1977). *Nomina Instrumenti We Współczesnym Języku Serbsko Chorwackim*. Wrocław: Zakład Narodowy im Ossolińskich.
- Rečnik srpskoga jezika* (2007). Novi Sad: Matica srpska. (Rečnik je pisan ćirilicom.)
- Sekulić, I. (1950). Imenice koje se svršavaju na *-lo*. *Naš jezik*, 1/ 5–6, 178–179. (Rad je štampan ćirilicom.)
- Stevanović, M. (1950). Postanak i značenje imenica na *- lo*. *Naš jezik*, 1/5–6, 180–190. (Rad je štampan ćirilicom.)
- Šipka, D. (2003). *Rečnik tvorbenih formata*. Beograd: Alma.
- Šipka, M. (1962–1963). Tvorba i značenje imenica na *-ivo*, *Jezik*, 10/3, 76–81. (Rad je štampan ćirilicom.)
- Šmilauer, V. (1971). *Novočeske tvoření slov*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- Trajkova, K. (2009). *Nomina instrumenti vo makedonskite crkvenoslovenski tekstovi*. Skopje: Institut za makedonski jazik „Krstе Misirkov”. (Rad na makedonskom je štampan ćirilicom.)